

К.А. Темиргалиев<sup>1</sup>, Ғ.Ж. Джамалиева<sup>2\*</sup>, О.Ф. Атеш<sup>3</sup>, И.А. Ахметова<sup>2</sup>

<sup>1</sup>Ә. Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан;

<sup>2</sup>Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан;

<sup>3</sup>Кастамону университеті, Кастамону, Түркия

(E-mail: ikazakstana@mail.ru, gaziza.d@mail.ru, ikazakstana@mail.ru, i.akhmet@inbox.ru)

## Маргиналдылық әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде

Мақала маргиналдылықты әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде қарастыруға арналған. Қазіргі таңда жаңа әлеуметтік күштер мен қатынастардың қалыптасу кезеңінде көптеген қоғамдар, соның ішінде қазақстандық қоғам да белгілі бір дәрежеде құндылықтық-нормативтік вакуумды бастан кешіріп жатқандығына байланысты, дәл осы кезеңде маргинализация процесі күрт күшейіп, өз ауқымында кеңейіп келеді. Жаңа бағдарлардың қалыптасуы жағдайында маргиналды адамдар тұрақты әлеуметтік бағдарлардан айырылады, оларға өздерін жеткілікті сенімділік пен айқындықпен анықтау өте қиын. Маргиналды күй адам бір мәдениеттен кетіп, оны өзінің болмысының сыртқы жазықтығында қалдырып, ол үшін жаңа мәдениетке сәйкес келмейтіндігімен сипатталады, бірақ ол оның сансыз көріністерінің қатысуымен өмір сүреді. Адам жаңа мәдени белгілерді игеру сатысында, бірақ оларды әлі игере алмайды. Бұл өтпелі, шекаралық әлеуметтік-мәдени жағдай ретінде маргиналдылықтың парадоксалды сипаты. Әдетте, маргинализация процесі күрт күшейіп, өз ауқымында кеңейеді. Адамдар сенімсіздік пен әлеуметтік тұрақсыздықты сезінеді. Осыған байланысты бұл мақаланың мақсаты маргиналдылық мәселесін тереңірек зерттеу қажеттілігі болды. Маргиналдылық мәселесін зерттеуге сүйене отырып, жеке адамда біртұтас және алуан түрлі, тұтас, атап айтқанда әмбебап және біртұтас болады деген қорытынды жасауға болады. Осыған байланысты маргинализация мәселесі жеке өзін-өзі анықтау арқылы шешілуі керек. Мақаланы жазуда маргиналдылық мәселелерін зерттеген философтар, әлеуметтанушылар және педагогтердің еңбектері қарастырылды. Авторлар маргиналдылық мәселесін шешуге арналған бірқатар ұсыныстар жасаған.

*Кілт сөздер:* аномия, маргинализм, мәдени маргиналдылық, мәдени бірегейлік, «мәдени шок», маргиналды тұлға, индивид, құрылымдық теория, жаһандану, дағдарыс.

### *Kipicne*

Маргиналдану ұғымы, осы ұғыммен байланысты шындықтың барлығы тек индивидке ғана қатысты емес, сонымен қатар, түбегейлі түрде мәдени бағдарлар өзгергенде, өтпелі кезеңнің дәуіріне көшкен кездегі біртұтас мәдениеттерге қатысты болады. Бұрынғы КСРО аумағындағы, еуразиялық кеңістіктегі жаңа тәуелсіз мемлекеттердегі мәдени жағдайдың ерекшелігі, өзекті мәдени мағына аймағындағы мәдени кеңістікке тән көптеген дәстүрлі сипаттамалардың немесе негіздердің әлі қалыптаспағандығынан немесе қалыптаспай қалғандығынан құралады және олар болашақ мәдени қызметтің шекараларымен бірге қалыптасуы қажет.

Қазіргі уақытта жаңа әлеуметтік күштер мен қатынастардың қалыптасуы кезеңінде, көптеген қоғамдар, оның ішінде қазақстандық қоғам да, белгілі дәрежеде құндылықтық-нормативтік вакуумды немесе құқықтық және адамгершілік «аномияны» (жекелей алғанда — «норманың болмауы») бастан кешіреді, бұған француз ғалымы Э. Дюркгейм келесідей анықтама берген болатын: «Бұл ескі әлеуметтік нормалар мен құндылықтардың әрекет етуін тоқтатқанда, ал жаңа нормалар мен құндылықтардың әлі белгіленбеген кезіндегі қоғамның жай-күйі». Аномия әлеуметтік жағдайлардың кенеттен және ауыр өзгерістерінде адамның күйін сипаттайды. Біртұтас алғанда, аномия әлеуметтік дағдарыстың нәтижесінде құндылықтар жүйесінің ыдырауымен байланысты жеке-дара және қоғамдық сананың мәртебесін көрсетеді.

Аномия жағдайында маргинал индивидтер тұрақты әлеуметтік бағдарлардан айырылған, оларға жеткілікті айқындықпен және ашықтықпен өздерін анықтау өте қиын болады. Олар екі мәдениеттің — ескі және жаңа мәдениеттің арасындағы шекарада болады. Шекаралық күй жағдайында адам бір мәдениеттен өзінің болмысының сыртқы жоспарынан шығып, өзі үшін жаңа мәдениетке кіріге, сыйыса алмайды, бұл мәдениеттің сансыз көп көріністерінің барысында өмір сүрсе де, бұл мәдениетке енбейді. Бұл ретте тұлғаның бұрынғы әлеуметтік-мәдени белгілері жоғалады,

\* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: gaziza.d@mail.ru

бірақ соңына дейін жойылмайды: индивид жаңа мәдени белгілерді меңгеру сатысында болады, алайда ол мәдени белгілерді әлі меңгере алмайды. Маргиналдықтың өтпелі, шекаралық, әлеуметтік-мәдени күй ретіндегі осындай қарама-қайшы табиғаты бар.

Әдетте, өтпелі дәуірлерде маргиналдану процесі күрт күшейеді және өзінің ауқымы бойынша кеңейеді. Адамдар сенімсіздікті және әлеуметтік тұрақсыздықты сезінеді.

Бұл ретте маргинал тұлғаны этноэлиминация және этнонигилизм сипаттайды. Екі және одан да көп мәдениеттердің аралығында болып, бірнеше этникалық топтарға бірден тартылып және олардың бірінде дүниені қабылдаудың өмірлік жағдайында жүзеге асыруға қабілетті болмай, мұндай тұлға қосарланумен, ішкі қарама-қайшылықпен, мәдениеттің сәйкес келмейтін ерекшеліктерінің үйлесімсіздігі нәтижесінде өзімен-өзі аянышты араздықта болуын бастан кешіреді. Дегенмен маргиналдық — кез келген бірегейліктің терең дағдарысымен, теңдестірудің бұрынғы жүйесінің бұзылуымен, объективті әлеуметтік тәртіптің, оның нормаларының, принциптерінің және құндылықтарының өзгеруімен байланысты кең, ауқымды әлеуметтік құбылыс. Адам бір-біріне қарама-қарсы тұратын әлеуметтік-мәдени талаптардың контекстінде бір мезгілде және бір кеңістікте тіршілік ету жағдайында маргиналды адамға айналады, сондықтан маргиналдықты мәдени инерция және ортаны еңсеру ретінде қабылдаған орынды.

Біздің бастан кешіретін кезеңде тұлғаның маргиналдығы қоғамдық дағдарыстың, тұлғаға тән әлеуметтік көріністерді игерудің жеткіліксіздігінің белгісі болып табылады. Белгісіздік жағдайының мызғымас, сөзсіз бастаулардың негізінде тұлғаның өзін-өзі анықтауға деген қажеттілігі күшейтетіні белгілі. Алайда, посткеңестік дамудың қазіргі кезеңі, оның ішінде қазақстандық қоғамның дамуының қазіргі кезеңі қоғамда құндылықтардың, мағына-бейнелердің болмауымен, мысалы, әлеуметтік-маңызды идеалдар мен міндеттерді адамгершілік-бағдарланған, еркін өзін-өзі анықтаушы тұлғаның бейнесінің болмауымен сипатталады. Әлеуметтік тіршіліктің бұл моральды негіздерін әрбір тұлға өзінің үрейі мен қорқыныштарына сәйкес қалыптастыруы қажет.

«...Бірегейлік дағдарысы дегеніміз не? Оның мәні «Мен» тарапынан өзін-өзі қабылдамаудан құралады. Бұл қабылдамау мүлде ашық бола алмайды; өзінің өздігіне жек көруді бастан кешіретін «Мен» тынышсыз іс-әрекеттің көмегімен өзін-өзі алдауға ұмтылуы мүмкін, мұның мағынасыз саяхатқа ұқсайтын тек бір мақсаты — «Меннің» зейінін аудару болып табылады. Дағдарысты айқын жасау, өзін өздікпен сәйкестендірудің әрі қарай мүмкін болмауын мойындау — бірегейлік дағдарысын еңсерудегі маңызды қадам» [1; 113].

Басқаша айтқанда, себеп тек социумның сыртқы дағдарыстарының болуында, сонымен бірге адамды өзінен шығарып, маргиналды етуінде ғана емес, сонымен қатар, индивидтің өзінің ішінде күрес, қосарлануы, өзінің «Менінің» бірін шетке, артқы жоспарға ығыстыруға ұмтылысы, оны маргиналдандыруында.

Қазіргі кезде маргинал — маргинал емес («аралықта» немесе «шетте» тұрған адам), ол бір-бірімен байланысты емес көпшілік көріністерге бөлінген үзінділі тұлға. Егер, әрине, бұл адамның қазіргі заманауи бұқаралық мәдениеттің және өмір сүру салтының қиратушы әсеріне түскендігі туралы ескерту жасауға болады.

### *Зерттеу әдіснамасы*

Мақаланы жазуда когнитивті-бағалау анализі әдістері, кросс-мәдени-психологиялық зерттеулер әдістемесі және тарихи дәстүрдің бірлігі принципі қолданылды.

Бұқаралық мәдениеті бар жаһанданған әлемнің ықпалы өзіндік әсерлерінің негізінде емес, виртуалды бейнелер (бұған қоса көп жағдайда бұрмаланған) арқылы туындаған эмоциялардың негізінде қоршаған әлем туралы пікір айтуға адамды үйретеді. Бұл ықпал адамның санасының мазмұнын ғана емес, сонымен бірге оның өзіндік құрылымын да өзгертеді, адамның санасын үздіксізден «мозикалық» немесе «фасеттік» санаға айналдырады, нәтижесінде бұл сыни ойлаудың мүмкіндіктерін күрт төмендетеді.

Белгілі философ және мәдениеттанушы Александр Дугин «Человек» журналындағы «Номо novissimus» атты өзінің мақала-сұхбатында әділетті түрде атап көрсетеді: «...Бұрын адамның бірдейлігі түсініктемесі негіз етіп алынатын дәстүрден туындайтын. Кейін дәстүрді жою модерн адамды бірегейліктің дәстүрлі параметрлерімен байланыстан босататын көп жағдайда өзінің нигилистік либерациялық антропологиясын ұсынды. Алайда, бұл нигилистік пафос «айқындылықтың» өзіндік әлеуетін аяқтады. Адамның зұлымдықтың ықпалынан азат болу процесі

жалпы алғанда аяқталды, алайда таза үмітсіздік және белгісіздік, тұрақсыздық, шапшаң түбегейлі қабілетті бірегейліктердің постмодернистік ойыны қалады.

Дәстүрдің антропологиясы арқылы күштеп таңылатын бірегейліктен босап, адам сонымен бірге тұтастығын, холистикасын жоғалтты. Ол қазіргі уақытта бөлшектелген. Осыдан мәдениеттің стилистикасы шығады — теледидар (пайымдаудың ерекше формасы ретінде арналардың түймелерін бейберекет алмастыру — яғни зейін үзіндіге, жақын бейнеге қойылады), есірткілер — олар адамды, контекстуализациясыз, байланыспаған, бірақ қаныққан импульстерге ендіреді» [2; 100].

Қазіргі заманғы адамда түбегейлі түрде оның әмбебап қабілеттері түбегейлі трансформацияланған деп айтуға болады. Деконструктивизм дәуіріндегі адам — бұл ежелгі гректердегі микрокосм емес, Мартин Хайдеггерде болғандай «қатысу» емес. Мұны «жөктық» терминімен белгілеуге болады, дәлірек айтсақ, адамның әмбебаптығы қазіргі уақытта бетперделердің жиыны ретіндегі оның ыдырауы, бұзылуы ретінде көрінеді. Тұлға өзінің бет-бейнесінен айрыла бастады, өзіндік ұқсастығын, бірегейлігін жоғалта бастады.

«Симулякрлар», «көшірменің көшірмесі» әлемінде адам «симулякрға» айналады. Дегенмен, егер көшірме түпнұсқаны немесе тіпті көшірмені көшіретін болса, оның бастапқы қалыппен толыққанды ұқсастығын, онымен сәйкестігін сақтау қажет. Алайда, шындығына келгенде, бұлай болмайды. Симулякрлар жүйесі болып табылатын екінші реттік мәдениетте көшірмелер түпнұсқамен бірдей болмайды, ал индивидтер өздерінің адамзаттық болмысына ұқсас болмайды. Мұны көшірмелеу барысында көшірілетін құбылыстың алғашқы рухының жоғалатынымен түсіндіруге болады, егер көшіру үнемі және тұрақты түрде басқа прогрессияда орын алатын болса, бұны түсіндіруге болады.

Арлет Фарж атап көрсеткендей, маргиналдық қазіргі кезде өзгеше бір сәттерді бастан кешіруде, оның құрбандарының қатарына барлық жат элементтерді жатқызуды жалғастыра отырып қоғам, экономикалық процестер арқылы түпкілікті зақымдалған, өзінің ішкі дүниесі құндылықтарының құлдырауын сезінуде. «Тиражға енді бөгделер ғана емес, сонымен бірге өздері де шығады... Шеттетілу дағдарыспен зақымдалған қоғамның ыдырау өнімі ретінде танылады. Маргинал енді бөтен немесе аластатылған деп саналмайды. Ол барлығымен ұқсас, бірдей және сонымен бірге, ол өзіне ұқсайтындардың арасында жарымжан — туған ортасының, туған мәдениетінің қақ жүрегінде бөлшектерге бөлінген, түбірлері кесілген адам» [3; 143].

Бұл өткен ғасырдың сексенінші жылдарының аяғында айтылған болатын. Атап көрсетілген процестер бірнеше рет асқынған қазіргі уақыт туралы не айтуға болады?

Әлеуметтік психологияда зерттеушілер «мәдени шок» деп атайтын күй белгілі. Оның мәні — ескі, әдеттегі және жана мәдени нормалар мен бағдарлардың кикілжіңінен құралады. Ескі нормалар мен бағдарлар индивидтің шығып кеткен қоғамына тән, ал жаңа нормалар мен бағдарлар — индивидтің жаңадан енген қоғамын білдіретін нормалар мен бағдарлар. Басқаша айтқанда, мәдени шок — бұл жеке-дара сананың және психиканың ішіндегі екі мәдениеттің тартысы, кикілжіңі.

Өзінің тарихи отанына келген «қандастар» да әдетте өздерін елдегі шеттетілгендер (аутсайдерлер) ретінде сезінеді, дегенмен, олар бұл елде ұзақ жылдар бойы өздерінің отанында өмір сүрген. Мысалы, бірқатар қандастардың — Қазақстанға Қытайдан, Моңғолиядан, басқа мемлекеттерден келген иммигранттардың тағдыры осындай болған, олар аталған елдерде қазақ диаспорасының құрамында өмір сүрді. Бұл феномен ғылыми әдебиеттерде «қайтарылатын (reverse) мәдени шок» атауына ие болды.

Маргиналдықты күрт жағымсыз бағалайтын зерттеушілерде «маргинал» ұғымы ерікті және еріксіз түрде «аутсайдер» ұғымымен теңестірілгенін айту керек. Бұл мүлдем дұрыс емес, бұл әрі қарай жасалатын тұжырымдардан көрінетін болады. Оның үстіне, «аутсайдер» ұғымына адамның өзінің әлеуметтік-мәдени саласының аумағынан шеттетіліп шығарылатыны енгізіледі, ал «маргинал» ұғымы екі немесе одан да көп әлеуметтік-мәдени дүниенің аралығында өмір сүретін адамды білдіреді. Яғни, бірінші жағдайда сөз тұлғаның элиминациясы, оның «аналық мәдениеттен» шеттетілуі туралы, ал екінші жағдайда — индивидтің өз мәдениетінен толығымен айырылмағанда, дегенмен ол үшін жана, басқа мәдениетке толығымен енегендегі екіжақты жағдайы туралы айтылады.

Егер маргиналдық аса жағымсыз құбылыс ретінде бағаланатын болса, мәдениеттегі маргиналдықты қалай қарастыру керек? Әлбетте, бұл жағдайдағы түбегейлі жол — тек біреу: осы сәтте қалыптасқан дәстүрлі мәдениеттің шеңберінен және шекарасынан аттауға тыйым салуды белгілеу. Алайда, тарихи тәжірибе бұрыннан табу мен тыйымдардың ешқашан түпкілікті түрде креативті әлеуетінің болмағанын дәлелдеді. Демек, маргиналдыққа тыйым салу қазіргі жағдайда ғана

мүмкін емес, сонымен бірге, оның болмыста орын алуда да мәдени маргиналдык феноменіндегі мәнді карама-қайшылықтарды шешудің көзі болып табылмайды.

Алайда, қазіргі кезде маргиналдықты жағымды құбылыс ретінде түсіндіру орын алған. Көптеген зерттеушілердің пікірлері бойынша, маргиналды хронотоп арқылы жекеленген тұлға және біртұтас мәдениет шынайы шығармашылық нәтижелерге жете алады.

### *Нәтижелер*

Бұл тезистің пайдасына шешілетін дәйектеме негізінен осындай. Туған мәдениетінің аясынан шығып және біз үшін басқа, жаңа мәдениетке бейімделу процесіне ене отырып, біз қабылдауымызды кеңейтеміз, осы екі мәдениетті ажырататын және жақындататын заттарды байқаймыз және көреміз. Осылайша, біз жаңа мәдени ережелерді және құндылықтық жүйелердің үлкен жиынтығын меңгереміз, нәтижесінде біздің мәдени ықпалдандырылған өмірлік тәжірибеміз біршама кеңейеді.

Осы маңызды сәтті жақсырақ түсіну үшін, этникалық ерекшеліктерді анықтау процесін толыққанды қарастыру қажет: ол қалай жүзеге асады, адамның өмір сүру процесінде этникалық бірегейлік өзгере ме және т.б.

Егер негіз ретінде Э. Гидденстің сызбасын алатын болсақ, онда актордың этноспен ұқсастыру процесі келесі сценарий бойынша жүргізіледі: адам отбасының әрбір мүшесі белгілі этникалық топтың мүшесі болып саналатын отбасында дүниеге келеді. Осылайша, адам туылғаннан кейін этникалық кеңістікке енеді: оны белгілі этнос үшін белгілі құндылықтарды көрсететін заттар қоршайды, оның айналасында адамдар белгілі этникалық топ үшін ана тілі болып саналатын белгілі тілде сөйлейді. Яғни, адам этникалық топ үшін құндылық болып саналатын мәдени артефактілермен толықтырылған кеңістікте өмір сүреді.

Адам өскенде оның әлемі кеңейеді, демек, оның құндылық кеңістігі де кеңейеді, оның әлеуметтендіру процесіне әлеуметтендіру институтының рөліне үміткер көптеген институттар қосылады, оның ішінде этникалық институттар да енеді (мектеп, адамның қоршаған ортасы, діни институттар, этникалық бірегейлікті қалыптастырудың ең маңызды институты — отбасы және т.б.). Осылайша, дәл осы институттар этникалық бірегейлікті қалыптастырудың құндылық-нормативті базасын ұсынады. Бұл жаппай және тұтас, тұрақты түрде жүзеге асырылады. Алайда, этникалық маргиналдардың өмір сүруі адамның өзінің бірдейлігін қалыптастыруға тікелей қатысатын фактісін дәлелдейді, себебі әлеуметтендіру институттары ұсынатын құндылықтар құрылымы мен құндылық бағдарларды барлығы ұсынылған түрінде толық меңгермейді.

Этникалық бірегейлік феноменін зерттеу үшін құрылымдық теориясын қолдану мүмкіндігін қайта талдап, келесі тұжырым жасауға болады. Этникалық трансформациялайтын аса белсенді агенттер ретінде этникалық маргиналдар алынады. Осылайша, этностың құрылымы негізінен ережелерді, ресурстарды және рәсімдерді трансформациялайтын маргиналдардың нәтижесінде жүзеге асырылады. Демек, этникалықтың трансформациясы этникалық маргиналдардың әсерімен жүзеге асады. Креативті маргиналдылықтың айқын мысалы ретінде көрнекті қазақстандық ақын Олжас Сүлейменовтің шығармашылығын келтіруге болады. Оның көркемдік және әлеуметтік-мәдени жетістіктері қазақ мәдениетімен көршілес мәдениеттерді меңгерусіз мүмкін болмас еді. Мысалы, «Язык письма» атты түбегейлі лингвистикалық зерттеуі бірқатар түркі, славяндық және еуропалық тілдерді жеткілікті білмей мүмкін болмас еді [4; 15].

Позитивті маргиналдылықтың жеткілікті айқын және сипаттамалық мысалы — Канадада тұратын және орыс тілінде өлеңдер жазатын, Қазақстаннан шыққан Бахыт Кенжеев.

Ол өзінің жақында берген сұхбаттарының бірінде, эмигранттық өмір сүру тәжірибесін неге «жақсы» және «жалпы жағымды» деп атайтынына және тәжірибе деген не деген сұраққа келесі үлгіде жауап берді: «Менің жауабымның ешқандай жаңалығы жоқ, таптаурынды жауап. Бұл тәжірибе — өмір, ой-өрісті кеңейту. Басқа ештеңе емес. Мен болашақтың, яғни ХХІ ғасырдың жастарға тиесілі деп санаймын, мен жастарды шет елдерде білім алған және содан кейін шет елде немесе Ресейде тұратын халықаралық адамдар деп атаймын. Олардың Ресейде тұрғаны жақсы, олар ол жақта өте пайдалы. Алайда, ең бастысы, Пушкин ешқашан шет елде болмаған және шет елге ерекше баруды армандаған, егер Пушкин шет елге барған болса, ол одан да жақсы болар еді. Тәжірибе бөгде өмірдің, қоғамның, бөгде құрылымының тәжірибесі. Бұл шет тілдерін білу сияқты. Бұл жай ғана пайдалы» [5; 10].

Әртүрлі елдерде — Даниядан Қазақстанға дейін бір тілдің кеңістігінде өмір сүретін көптеген ақындар болатынын айту керек. Олардың бірқатары жаңа поэтикалар құрады және көп жағдайда қазіргі әдебиеттің қозғалысын анықтайды [5; 25].

Бұл жағдайда шынымен тұлғаға не болады: оның «градациясы — немесе әмбебап дамыған адамды қалыптастыру? Мәдени маргиналдылық феноменінде не күреседі — адамзат мәдениетінің бұзылу тенденциясы немесе керісінше, адамның әлемге шынайы адамзаттық қатынасына деген қажеттілік пе?

Демек, маргиналдылық феноменінде екі тенденция да көрініс табады деген сөз. Соған сәйкес, қазіргі заманның жаһандық процесін дамыту сценарийі мәдениеттің дағдарысын көрсетуді және бір мезгілде — адамның тиісті дамыту қажеттілігі мен шынайы, рухтанған мәдениетті қайта жаңғыртудың қажеттілігін қамтиды.

### Талқылау

Алғаш рет «маргиналдылық» терминін 1928 жылы американдық әлеуметтанушы, Чикаго мектебінің негізін қалаушы Роберт Эзра Парк «Адамның көші-қоны және маргиналды адам» атты өзінің эссесінде қолданды [6; 882]. Парк бойынша, «маргиналды адам» — бұл екі алуан түрлі, көп жағдайда өзара кикілжіңге түсуші мәдениеттердің аралығында болатын индивид. Оның пікірі бойынша, маргиналды тұлға — мәдениеттердің кеңейтілетін өзара әрекеттесуінің табиғи мәдени процесінің өнімі.

Р. Парктің идеясын Эверет Стоунквист «Маргиналды адам» атты монографиясында дамытты және қолдады [7; 115]. Э. Стоунквисттің есімімен маргиналдылық тұжырымдамасының соңғы рет бекітілуін және заңды деп тануын (легитимация) байланыстырады. Э. Стоунквист бойынша «маргиналды адам» ұғымы мәдени кикілжіңге қатысушы субъектіні сипаттайды. Ол субъект ретінде әрбір мәдениеттің шекарасында болатын, бірақ олардың ешқайсысына жатпайтын индивид болып саналады. Э. Стоунквист маргиналды адамды мәдениеттердің байланысындағы түйінді тұлға ретінде қарастырады (key-personality).

Бұл туралы маргиналдылық мәселесін зерттейтін қазақстандық ғалым А. Амирова былай деп жазады: «егер Р. Парктің пікіріне сәйкес, маргиналды тұлға бір-бірімен ешқашан толығымен қосылмайтын екі мәдениеттің және екі қоғамның аралығындағы адам болып саналады, нәтижесінде ол ыдыраған санасы және бұзылған психикасы бар тұлға ретінде қалып, жаңа қоғамға ешқашан қабылданбайтын болады, онда Стоунквист бейімделу процесінің жаңа қасиеттері бар тұлғаны қалыптастыруға әкелуі мүмкін деп болжады... Бұл маргиналдылық мәселесін қарастырудың позитивті көзқарасындағы маңызды сәт» [8; 129].

Шынында да, А. Амировамен келісуге болады, себебі Э. Стоунквист маргиналды адамды позитивті түсіндіруге жақын болады. Екі көзқарастың да мәселенің алуан түрлі екі жағын көрсететінін атап айту қажет. Маргиналды тұлға, оның ішінде мәдени қатынастағы маргиналды тұлға ешқашан біржақты және біршамалы болмайды. Бұл тұлғаның әрдайым алуан түрлі міндеттері болады, әртүрлі жағдайларды және әлеуметтік қатынастарда, рөлдерде ол өзінің жаңа қырларымен айқындалады. Бұл тұрғыда маргиналды тұлға ырықсыз және қосарланған ретінде ғана бағаланбауы керек, сонымен бірге, екі және одан көп мәдениеттің жетістіктерін біріктіретін белсенді және шығармашылық тұлға ретінде бағалануы керек [9; 338].

Маргиналдылықты жағымсыз және қиратушы құбылыс ретінде күрт бағалауға болмайды, себебі әдетте адамға бейімделуі үшін, жаңа мәдени ортаға немесе жаңа мәдени болмысқа өтуге дайындалуға үлгеруі үшін біршама уақыттық интервал қажет болады. Шетелдік зерттеушілер (мысалы, кардиффтік психология мектебінің өкілдері Н. Эллемерс [10; 161], А. Ван Книппенберг [11; 1008] және т.б.) бұл әлсіз психологиялық сәтті бұрыннан атап көрсеткен. Индивидтер немесе қауымдастықтар жаңа қалаулы бірегейлікті қабылдауға ұмтылғанда, бұл ретте ескі бірегейлікті теріске шығарғанда, белгілі деңгейде көп жағдайда «күтілетін» немесе «антиципаторлы» бірегейлік орын алады. Бұл өзгерістерге деген «дайындық» болып саналады.

Көпшілік адамның болмысын және санасын трансформациялау жағдайында ақыл-ойы жетілген, ізгілікті адамды сақтау мәселесі өзекті болып саналады [12; 215].

Мәдени маргиналдылық аксиологиясы туралы мәселеге орала отырып, оның өзі тек позитивті, немесе тек негативті көріністердің көзі болып табылмайтынын тағы да атап көрсету қажет.

А.Р. Масалимованың пікірі бойынша, қазіргі жаһандану дәуірінде әмбебап мәдени кодтар немесе бірыңғай әлеуметтік-мәдени өріс туындайды. Демек, мәдениаралық коммуникация мәселесі өзінің

қойылуында және шешімінде мүлдем жаңа деңгейге шығуға міндеттейді: мәдени кодтардың бірлігі мәдениаралық коммуникация туралы мәселенің мәнін жоғалтады немесе оны басқаша кеңістікке және жаңа сатыға ауыстыруды, мүмкін терең-психологиялық, мәдени-этикалық, тіпті ноосфералық кеңістікке ауыстыруды талап етеді [13; 75].

Маргиналды жағдай әлеуметтік-мәдени тәжірибенің ұқсас емес формаларының аралығында туындайды, әрдайым аса шиеленіскен болады және тәжірибеде әртүрлі сипатта жүзеге асырылады. Ол невроздың, деморализацияның, наразылықтың жеке-дара және топтық формаларының көзі болуы мүмкін. Бірақ, ол Ғаламшарды және қоғамды жаңаша қабылдаудың және саналы ұғынудың көзі, интеллектуалды, көркемдік және діни шығармашылықтың таптаурынды емес формаларының көзі болады.

Фарж маргиналдар туралы былай деп айтады: «Ол барлығына ұқсайды, барлығымен бірдей, сәйкес, сонымен бірге ол өзіне ұқсайтындардың арасында ғаріп, кемтар. Мұнда сөз өз еркімен өздерін маргинал деп атағандар туралы болады» [3; 145]. Демек, мәдени маргиналдылықты бағалаушы анықтау адамның тек өзіндік таңдауына байланысты, адамның мәдени маргиналдылық жағдайында өзін қалай сезінетініне және көретініне байланысты болады. Барлығы адамның өзіне, оның өзіндік мәдени бірегейлігін дербес таңдауына байланысты.

Адамға тұлғалық даму процесінде, оның жеке-дара өмірлік жолында әдетте бірнеше сатылардан немесе кезеңдерден өту қажет болады. «Бірінші сатыда адам өзін қоршаған социумнан және қалыпты мәдениеттен ажыратпайды және соларға қызмет етеді. Екінші сатыда адам өзін қайталанбас даралық ретінде саналы ұғынады, ол өзінің болмысының социумдық өлшемінен шеттетіледі және ішкі эмиграцияға кетеді». Дәл осында жоғарыда аталған қосарлану қаупі, матрицалық мәдениетпен бірегейлікті жоғалту туындайды: өзінің армандарымен жеке, жалғыз қалып, адам азапты түрде психологиялық және әлеуметтік жалғыздық күйін басынан кешіреді. Адамдардың барлығы дерлік өмірлік қозғалыстың үшінші сатысына жетпейді, бұл кезде индивид өзін-өзі шеттету күйінен шығып, өзін терең, маңызды адамзаттық бастаумен сәйкестендіреді, өзінің ішкі әлемін және сыртқы көріністерін үйлесімді етеді.

### *Қорытынды*

Осылайша, жасалған талдаудың негізінде келесі жалпылаушы тұжырымдар жасауға болады:

1. Маргиналдану мәселесі келесі үлгіде шешілуі қажет: тұлғаның бойында бірыңғай және алуан түрлі, біртұтас және жекеліктер, жалпыға бірдей және жекелер тоғысады. Демек, шындығына келгенде, жаһандану және локальды мәдениеттердің қарсылығы, тек тұлғалық өзін-өзі анықтау арқылы шешілуі мүмкін. Адам өзіне қолайлы болса, униформалық әлемді, сонымен бірге, плюралистік әлемді де таңдай алады. Бірақ, үшінші мүмкіндік те бар: адам-тұлға бірыңғайлық және алуан түрлілік жолын таңдайды, яғни басқа адамдармен іштей біртұтас және бірыңғай болады, ал сыртқы жоспарда — дара-қайталанбас шығармаларды және мәдениет өнімдерін шығарады.

2. Адам-трансценденттік тіршілік иесі, яғни кез келген нақты шекаралардан өтуге, озып кетуге қабілетті адам. Бұл тұрғыда маргиналдылық құбылысының тек жағымсыз емес, сонымен бірге жағымды, креативті мағынаға ие болады. Өмірдің алуан түрлі салаларында түбегейлі трансформациялармен аталған біздің уақытта, ол адамның өзін-өзі анықтау, жаһандық және локальды мәдениеттегі дағдарыс жағдайын жою мүмкіндігі ретінде болады.

3. Қазіргі жағдайда этникалық рөлінің артуы белгісіздік деп аталатын әсерлерге деген табиғи реакция болып табылады. Белгісіздікке деген төзімсіздік адамның айқын көрінетін психологиялық ерекшелігі болып табылады. Белгісіздік әсері әлеуметтік-психологиялық үштіктің өзара әрекетінің қайтымдылық-қайтымсыздық өзгешелігіне әсер етеді: тұлға — этнос — өркениет. Дегенмен, адамдардың сәйкестендіруі мемлекеттік шекаралардың аясынан шығады және жалпыадамзаттық деңгейде топтық «Біз-бірегейліктің» уақыты басталады.

4. Бірде-бір мәдениет өздігінен, тұйық кеңістікте тіршілік етпейді. Қазіргі тарихи жағдайларға сәйкес, бүгінгі күні біз әлеуметтік және психологиялық тұрғыда әртүрлі мәдениеттердің өзара ықпалдастығының өнімі болып табылатын тұлғаның жаңа типінің пайда болуы кезеңінде тұрмыз.

## Әдебиеттер тізімі

- 1 Хесле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности / В. Хесле // Вопросы философии. — 1994. — № 10. — С. 112–123.
- 2 Дугин А. Homo novissimus / А. Дугин // Человек. — 2004. — № 1. — С. 99–102.
- 3 Фарж А. Маргиналы / А. Фарж; под общ. ред. М. Ферро и Ю. Афанасьева // 50/50: Опыт словаря нового мышления. — М.: Прогресс, 1989. — 560 с.
- 4 Абенова Б.А. Культурфилософские принципы и идеи в творчестве Олжаса Сулейменова: автореф. дис.... канд. филос. наук: спец. 09.00.13 — «Философская антропология и философия культуры» / Б.А. Абенова. — Алматы, 1999. — 25 с.
- 5 Кенжеев Б. Невидимые. Стихи / Б. Кенжеев // Книголюб. — 2004. — № 4. — С. 10–25.
- 6 Park R.E. Humanmigration & themarginalman / R.E. Park // American Journal of Sociology. — 1928. — Vol. 33, No. 6. — P. 881-893. — Chicago.
- 7 Stonequist E.V. The marginal man. A study in personality and culture conflict / E.V. Stonequist. Russell & Russell. — 1961.
- 8 Амирова А. К вопросу о методологических подходах к исследованию феномена маргинальности / А. Амирова // Адам әлемі. — 2000. — № 3–4. — С. 128–140.
- 9 Mustafina-Kulchmanova T. Conditions for the development of the philosophy of non-violence in the modern world / T. Mustafina-Kulchmanova // “Rivista di studi sulla sostenibilita”. FrancoAngeli Editore, 2020. — 0(1). — P. 337-352.
- 10 Ellemers Pagliaro N.S. Morality and behavioural regulation in groups: a social identity approach / N.S. Ellemers Pagliaro, M. Barreto // European rev. of social psychology. Chichester, 2013. — 24(1). — P. 160-193.
- 11 Van Knippenberg D. Foci and correlates of organizational identification / D. Van Knippenberg, C. Els, M. Van Schie // Journal of Occupational & Organizational Psychology, 2000. — Vol. 73. — P. 1008–1022.
- 12 Nilanjana Bardhan. C. Kay Weaver Public Relations in Global Cultural Contexts: Multi-paradigmatic Perspectives / C. Nilanjana Bardhan // Routledge Communication Series, 2010. — 3. — P. 215-217.
- 13 Масалимова А.Р. Современные проблемы исследования межкультурной коммуникации / А.Р. Масалимова, Ж.М. Досхожина // Вестн. Казах. нац. ун-та. Сер. Философия. Культурология. Политология. — 2014. — № 4 (49). — С. 67–75.

К.А. Темиргалиев, Г.Ж. Джамалиева, О.Ф. Атеш, И.А. Ахметова

### Маргинальность как социокультурный феномен

Статья посвящена рассмотрению маргинальности как социокультурного феномена. В связи с тем, что в настоящее время, в период становления новых социальных сил и отношений, многие общества, в том числе и казахстанское, в той или иной степени испытывают ценностно-нормативный вакуум, именно в это время резко усиливается процесс маргинализации и расширяется в своих масштабах. Маргинальные индивиды в условиях становления новых ориентиров лишены устойчивых социальных ориентаций, им очень сложно с достаточной определенностью и ясностью идентифицировать себя. Маргинальное состояние характеризуется тем, что человек, уйдя из одной культуры, покинув ее на внешнем плане своего бытия, не вписывается в новую для него культуру, не приходит к ней, хотя и живет в присутствии бесчисленного множества ее проявлений. Индивид находится в стадии освоения новых культурных признаков, однако пока еще не может их освоить. Такова парадоксальная природа маргинальности как переходного, пограничного социокультурного состояния. Как правило, именно в переходные эпохи процесс маргинализации резко усиливается и расширяется в своих масштабах. Люди ощущают неуверенность и социальную нестабильность. В этой связи целью данной статьи послужила необходимость более глубокого изучения проблемы маргинальности. Опираясь на исследование проблемы маргинальности, можно сделать вывод, что в личности сходятся единое и многообразное, целое и частное, всеобщее и единичное. В этой связи проблема маргинализации должна решаться через личностное самоопределение. В написании настоящей статьи рассматривались труды философов, социологов и педагогов, которые изучали проблемы маргинальности. Авторами предложен ряд рекомендаций по решению проблемы маргинальности в новых реалиях.

*Ключевые слова:* аномия, маргинализм, культурная маргинальность, культурная идентичность, «культурный шок», маргинальная личность, индивид, теория структуризации, глобализация, кризис.

К.А. Temirgaliev, G.Zh. Jamaliyeva, O.F. Atesh, I.A. Akhmetova

## Marginality as a socio-cultural phenomenon

The article is devoted to the consideration of marginality as a sociocultural phenomenon. Due to the fact that, at the present time, in the period of the formation of new social forces and relations, many societies, including Kazakhstan, to one degree or another, experience a value-normative vacuum, it is during this period that the process of marginalization sharply intensifies and expands into its scale. Marginal individuals in the conditions of the formation of new guidelines are deprived of stable social orientations, it is very difficult for them to identify themselves with sufficient certainty and clarity. The marginal state is characterized by the fact that a person, having left one culture, leaving it on the outer plane of his being, does not fit into a new culture for him, does not come to it, although he lives in the presence of countless manifestations of it. The individual is at the stage of mastering new cultural features, but still cannot master them. Such is the paradoxical nature of marginality as a transitional, borderline socio-cultural state. As a rule, it is during transitional epochs that the process of marginalization sharply intensifies and expands in its scope. People feel insecure and social instability. In this regard, the purpose of this article was the need for a deeper study of the problem of marginality. Based on the study of the problem of marginality, we can conclude that the individual and the diverse, the whole and the particular, the universal and the singular converge in the individual. In this regard, the problem of marginalization should be addressed through personal self-determination. In writing this article, the works of philosophers, sociologists and educators who studied the problems of marginality were considered. The article proposes a number of recommendations for solving the problem of marginality in the new realities.

*Keywords:* anomie, marginalism, cultural marginality, cultural identity, “culture shock”, marginal personality, individual, structuration theory, globalization, crisis.

### References

- 1 Hesle, V. (1994). Krizis individualnoi i kollektivnoi identichnosti [Crisis of individual and collective identity]. *Voprosy filosofii — Questions of Philosophy*, 10, 112–123 [in Russian].
- 2 Dugin, A. (2004). Homo novissimus. *Chelovek — Human*, 1, 99–102 [in Russian].
- 3 Farzh, A. (1989). Marginaly [Marginals]. 50/50: Opyt slovaria novogo myshleniia — 50/50: Experience of the vocabulary of new thinking. M. Ferro, Yu. Afanaseva (Ed.). Moscow: Progress [in Russian].
- 4 Abenova, B.A. (1999). Kulturfilosofskie printsipy i idei v tvorchestve Olzhasa Suleimenova [Cultural-philosophical principles and ideas in the work of Olzhas Suleimenov]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Almaty [in Russian].
- 5 Kenzheev, B. (2004). Nevidimye. Stihy [Invisible Poems]. *Knigoliub — Book Lover*, 4, 10–25 [in Russian].
- 6 Park, R.E. (1928). Humanmigration & themarginalman. *American Journal of Sociology*, 33(6), 881-893. Chicago.
- 7 Stonequist, E.V. (1961). The marginal man. A study in personality and culture conflict. Russell & Russell.
- 8 Amirova, A. (2000). K voprosu o metodologicheskikh podhodakh k issledovaniuu fenomena marginalnosti [On the question of methodological approaches to the study of the phenomenon of marginality]. *Adam alemi — Human world*, 3–4, 128–140 [in Russian].
- 9 Mustafina-Kulchmanova, T. (2020). Conditions for the development of the philosophy of non-violence in the modern world. *“Rivista di studi sulla sostenibilita”*, 0(1), 337-352. FrancoAngeli Editore.
- 10 Ellemers, Pagliaro, N.S., & Barreto, M. (2013). Morality and behavioural regulation in groups: a social identity approach. *European rev. of social psychology*, 24(1), 160-193 Chichester.
- 11 Van Knippenberg, D., Els, C., & Van Schie, M. (2000). Foci and correlates of organizational identification. *Journal of Occupational & Organizational Psychology*, 73, 1008–1022.
- 12 Nilanjana Bardhan, C. (2010). *Kay Weaver Public Relations in Global Cultural Contexts: Multi-paradigmatic Perspectives*. *Routledge Communication Series*, 3, 215-217.
- 13 Masalimova, A.R., & Doskhozina, Zh.M. (2014). Sovremennye problemy issledovaniia mezhkulturnoi kommunikatsii [Modern problems in the study of intercultural communication] *Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo universiteta. Seriya Filosofii. Kulturologiia. Politologiia — Bulletin of Kazakh National University. Philosophy Series. Cultural studies series. Political science series*, 4 (49), 67–75 [in Russian].